

**ОТНОШЕНИЕТО КЪМ ЛИХВАРИТЕ И ЛИХВАТА В ОСМАНСКА
БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ XIX ВЕК. ПРАВОСЛАВНАТА ПЕРСПЕКТИВА**

**THE ATTITUDE TOWARDS USURERS AND INTEREST
IN THE NINETEENTH-CENTURY OTTOMAN BULGARIA.
THE ORTHODOX PERSPECTIVE**

Християн АТАНАСОВ
Hristiyan ATANASOV

DOI: 10.61836/DVAT7117

Received: 8.08.2023
Available online: 21.11.2023

***Abstract:** This article delves into a prevalent question within the realms of economic history and theory: How were usury and interest perceived? It primarily explores the religious and moral viewpoints concerning lending with interest from the vantage point of Orthodox Christianity – the dominant religious denomination in Ottoman Bulgaria. The article provides both direct and indirect evidence of the strong religious aversion to usury during the studied period, an attitude that significantly influenced the mindset of the populace. Furthermore, this research examines indications of evolving perspectives over time. In the nineteenth century, the predominant moral disapproval of usury began to wane, influenced by Western liberalism and rationalism. Nonetheless, it remained the dominant and defining perspective.*

Keywords: interest rate, usury, religion, morality, Ottoman Bulgaria
JEL: N13; B11

Увод

Кредитът предхожда сеченето на монети с приблизително две хилядолетия. Известни са шумерски записи от около 3 000 години преди Христа, които разкриват систематично използване на кредити със зърно и метали, които често са носели лихви. Заеми с лихви са раздавали и античните гърци още от VII век преди Христа. Римляните също са давали/взимали кредити и лихвите са им добре познати (Homer, Sylla, 2005, pp. 17, 33–47). Изглежда обаче още с появата си лихварството има твърде лош имидж. Лихварите документирано не се ползват с добро име в Античността. В своите Политики Аристотел твърди, че: „с най-голямо

основание се мрази лихварството, понеже неговата печалба идва от самите пари, а не от това, за което са изобретени... този вид обогатяване е най-противоречащ на природата“ (Aristotle, Politics, p. 51).

Това странно противоречие – от една страна фактическото съществуване и практикуване на лихварство, а от друга неговото религиозно, морално и етично осъждане изглежда бележи цялата световна история. Същият парадокс се наблюдава в средновековна, а и в османска България. Лихварството съществува и се практикува независимо от обществения укор, на който са подложени лицата, които го упражняват. Обяснението е много просто – наличието на необходимост и предпочитание на настоящите блага за сметка на бъдещите (Mises, 2011, p. 538).

Противоречието ще бележи и форматира много ясно и съдържанието на настоящата статия, чиято цел е да представи отношението към лихвата и лихварството от християнска, и по-точно православна, перспектива. Статията е крачка в посока реализирането на дългогодишен мой изследователски проект имащ за фокус кредита и кредитните институции по българските земи през XVII – XIX век. В случая ще представя само гледната точка на християнския морал и промяната настъпила на идейния фронт през XIX век в посока секуларизъм и рационализация. Няма да разглеждам отношението към лихвата през призмата на другите две доминиращи религии по това време – юдаизма и исляма. Това напълно изкуствено разделение се налага, въпреки всички сходства и взаимовлияния, поради стремежа ми на първо време да изградя логически последователен, систематичен и по-изчерпателен наратив от гледната точка на православието. Идеята ми е впоследствие той да се нюансира и обогати в общата картина на османска България, която е твърде шарена и многопластова за да бъде представена пълнокръвно от една статия. Така, че делението е напълно условно, но необходимо от гледна точка на прилагането на по-ясен и точен научен инструментариум. Освен разделението на база религиозен морал и светски идеи в статията ще се опитам да представя и едно друго, което според мен може да се долови още на пръв поглед. Представата, образът и оценката на личното, частното лихварство, срещу общото, съдружителното, коопертивното и държавното. В първия случай то задължително се асоциира с високи лихвени проценти и разорения и се явява морално осъдително, а във втория, с ниска цена на кредита и се представя като нещо напълно естествено и положително. Трябва да призная, че в източниците, които използвам, както и в изследванията, подобен наратив не се среща, но някак си се долавя измежду редовете и мисля да го изложа, въпреки риска да бъда обвинен в преинтерпретиране на проблема.

Ще се опитам да представя и еволюцията в представата за богатството, която се наблюдава с течение на времето, без да губя от фокус лихварството като основен обект. Тук ясно се очертава промяната в общественото възприемане на богаташа, който от „Сатана“ и „грешник“ постепенно се превръща в полезен за

обществото гражданин. Нещо, което не може да се каже за образът на лихваря в частност – той, въпреки някои изключения, ще си остане лошият герой и според критериите на религиозния морал и според тези на светския мироглед от XIX век.

Източното православие и лихварството в средновековна и османска България до XIX век

Ако не изцяло отрицателно, то поне в достатъчна доза скептично, отношението на християнството към хората стремящи се към земните блага си личи още от новозаветните текстове. В тях богатството е представено като значителна спънка пред търсещите вечно блаженство. Ще напомня думите изречени от Исус Христос. Според евангелиста Матей, самият Месия казва: *по-лесно е камила да мине през иглени уши, нежели богат да влезе в царството Божие* (Matthew, 19:24; виж също Mark, 10: 25; Luke, 18: 25, Bible, 1992). Така поставяйки във фокус стремежа за достигане на Рая, посредством праведен живот, християнството negliжира търсенето на материални придобивки. Подценяването на временния материален свят естествено води и до неприемане на такава икономическа активност като лихварството. Нещо повече, то е категорично осъдено в Новия завет: *„Но вие обичайте враговете си, и правете добро, и назаем давайте, без да очаквате нещо; и ще ви бъде награда голяма...“* (Luke 6:35; Bible, 1992).

Освен в безспорните текстове на Новия завет, приети от всички християни, негативното отношение към лихварството се проявява и в по-късни текстове. Интересен е например апокрифът „Видение на светия апостол Павел, който бе възнесен от ангела на третото небе“. Той може да бъде отнесен към IV век и принципно не е приет от църквата, макар, че влиянието му, посредством много преписи и подражания, за оформянето на християнското изкуство и мироглед е безспорно. В него се описват мъките на лихварите в Ада (Petkanova, 1992, p. 233). Те са подложени на мъчения в задгробния живот и според друг много популярен апокриф от X век. Става дума за произведението „Ходене на Богородица по мъките“. В него земната майка на Исус води разговор с архангел Михаил, който също и показва грешниците в Ада: *„И видя Света Богородица мъж, увиснал на нозете си, и червеи го ядяха... Този получаваше лихви от своето злато и сребро и затова ще се мъчи вечно.“* (Petkanova, 1992, p. 243).

Осъдителното отношение, което ранното християнство демонстрира към лихвата и лихварството обаче има различни еволюционни прояви след разделението по оста Запад – Изток и оформянето на две църкви, имащи съществени различия, както в доктринален, така и в политически аспект. В източния православен свят се налага принципът на цезаропапизма, т.е. светската власт доминира над религията и не са известни преки забрани за лихварска дейност. Всъщност византийските императори се опитват да я нормират (Penchev, 2015, p. 144). Това, че лихвата не е нарочно забранявана не означава, че не продължава да е морално

осъждана и по време на османската власт на Балканите. Въпреки оскъдните данни в малкото запазени съчинения от периода XV-XVIII век все пак лихвата остава несъвместима с християнския мироглед. Така например според житието „Мъчение на Никола Нови Софийски“, убитият поради отказ да приеме исляма Никола, е похвален от своя житиеписец – Матей Граматик, че е живял според праведните закони: „*По-добре малко с правда, нежели много с лихва*“ (Ivanova, 1986, p. 324; Nenovsky, Penchev, 2015, p. 634).

Приведените примери не означават, че всяка икономическа активност попада под идеологическата атака на източното православие. В това отношение търговията се откроява като една от най-толерираните професии. Поне така излиза от „Пространно житие на Теодосий Търновски от патриарх Калист“ от XIV в., където православният светец е описан като човек, който се стремил към духовно съвършенство „*подобно на разумен и опитен търговец, надяващ се на по-голяма печалба*“ (Ivanova, 1986, p. 446; Penchev, 2015, p. 142). В този смисъл търсенето на печалба и честната търговия не са осъдителни. Особено интересно е сходството, в това отношение, с исляма, където търговците се радват на изключителна почит (Inalcik, 1969, pp. 98–100).

Всъщност моралните императиви, лишени от преки рестрикции на светската власт, не съумяват да спрат отдаването на финансови или други ресурси срещу печалба. Кредити са раздавани от православни институции – църкви и манастири сравнително често (Atanasov, 2018). Това, според авторитетния познавач на църковната история архимандрит Павел Стефанов, в средата на XVIII век, предизвика гнева на моралиста йеромонах Йосиф Брадати от Рилския манастир, който задава риторичен въпрос: „*Прилично ли ест иноком да сме сребролюбци...? И на файда да даеме гроши?*“ (Stefanov, 2007, p. 14).

Религията и лихвата в османска България през XIX век

Маркираните по-горе религиозно-моралистски становища по отношение лихвата не следва да се абсолютизират. В крайна сметка, както се спомена, има съществена разлика между идейните внушения и реалния свят. В Османската империя лихвата никога не е забранявана. Въпреки това значението им не следва да е и подценявано. Лихварството, особено личното такова, през XIX век, продължава да бъде осъждано от православното християнство. Това личи много ясно от писмените паметници и от тези, които са продукт на изобразителното изкуство – църковни стенописи, икони, шампи, илюстрирани ръкописи и прочее. Тук ще посоча няколко примера, които ми се струват емблематични.

Показателни са т.нар. ерминии, които представляват ръководство за изготвянето на стенописи и се използват от зографите през XIX век, а и по-рано, при подготовката и реализирането на техните произведения. Особено популярни сред православните, и в частност българските зографи, са две ерминии – тази на Диони-

сий от Фурна, изготвена през първата половина на XVIII век и първата ерминия на Дичо Зограф, вероятно изготвена през 30-те години на XIX век (Ivanova, 2012, pp. 54–84). Много интересни са инструкциите, които двата документа адресират до зографите по отношения на много популярния християнски сюжет за „Страшния съд“. Графично, от перспективата на Исус Христос, който е върховния съдия, трябва да се следва строго разграничение и съответно в „праведното дясно“ са изографисвани обитателите на Рая: старозаветните пророци, светии, мъченици, благочестиви царе, целомъдрени жени и т.н. Далеч по интересни, от гледна точка на стопанската история и разглежданата тук тема, представляват изображенията характерни за „греховното ляво“ (подробно за тези сюжети виж Ivanova, 2014, pp. 303–348). Както са изброени в ерминията на Дионисий това са: *царете мъчители, идолопоклонници, антихристи... лихвари, скъперници [bold мой – Х.А.]... пияници, похотливите...*“ (Ivanova, 2012, p. 58). Подобни герои изпълват „греховното ляво“ и в ерминията на Дичо Зограф. В нея той дава и интересни подробности за това как трябва да се изрисуват мъченията на някои грешници, които приживе са практикували стопански ориентирани професии като: *сребролюбци...воденичар*[, който б.м. Х.А.] *краде брашно и жито, камък е поставен на врата му... От всякакви лоши работи що е сгрешил човек трябва да го нарисуваш в ада* (Ivanova, 2012, pp. 73–74).

Писмените инструкции са насочвали православните зографи през XIX век и това ясно личи от изследването на Татяна Иванова върху представянето на композицията за „Страшния съд“ в около петдесет църкви от османска България (Ivanova, 2014; виж Изображение 1 в Приложенията). Например на стенописа, посветен на темата, в църквата „Св. ев. Лука“, Рилския манастир, който е изрисуван през 1799 г., фигурират следните грешници: блудници, воденичар, механджия, бакалин, пияница, клеветници (Ivanova, 2014, p. 131). В Ада, според композицията в църквата „Св. Николай“, Бачковски манастир, изографисана през 1840/41 г., се мъчат т.нар. „пловдивски грешници“, които включват млади и добре облечени жени и чорбаджии (Ivanova, 2014, p. 143). Интересни са и лицата изобразени в църквата „Рождество Богородично“, Рилски манастир, изографисана в периода 1844–1847 г. В този случай са изрисувани: „механджия, който дава по-малко (*ексик*) и пияница“, „воденичар, който краде“, „бакалин, който дава по-малко“, „шивач, който краде“, които се мъчат редом с „хайдути“, „блудници“, „грабители“ и др. (Ivanova, 2014, p. 151). Много показателен е стенописът в църквата „Св. св. Константин и Елена“, с. Долно Луково, Хасковско. Композицията вероятно е изготвена между 1806 и 1818 г., а по отношение на „мъченията на грешниците в Ада“, може да се видят: „...2. Човек със стомна на главата и вързани отпред ръце; 3. Воденичар с воденичен камък на шията и конусовидна шапка; 4. Човек с кесия, вързана на шията и турски фес (Ivanova, 2014, p. 220). В друго изображение на „Страшния съд“ – в църквата „Св. Никола“, с. Райово, Самоковско, изографисана през 1837 г., са нарисувани: „сребролюбци и които не дават милости-

ня на сиромаси“ и мъчителите им: *три дявола*[, които] *бълват въздушна струя върху грешниците, а един от тях държи кесия* (Ivanova, 2014, p. 214).

Макар и косвено, доколкото не засягат директно лихварството, показателни за критичното отношение към богатството и богатшите, от гледна точка на религиозния морал дори през XIX век, са някои изображения и икони. Така например за недоброто възприемане на богатството в православие, свидетелства и популярния през XIX век иконографски образ на архангел Михаил, който взема душата на богаташа (виж Изображение 2 в Приложенията). Много популярен сюжет, който е характерен и за западното християнство, и който се пресъздава чрез скулптури, рисунки към ръкописи, икони, стенописи и прочее.

Митарствата на душата

Изрично като грях е посочено лихварството в много популярните сред източните християни душевни митарства. Според специалистите те преставяват нещо като въздушни пунктове, на които душите на покойниците са изпитвани за съответно прегрешение след смъртта (Kuyumdzhiev, 2015, pp. 424–426; Guénova, 2011). Това е т.нар. индивидуален съд, предхождащ всеобщия съд, който следва да се установи след Второто пришествие на Христос и може да се окаже като православен еквивалент на познатото в католицизма „Чистилице“ (Ivanova, 2013, p. 25). Идеята получава систематичен вид още през X век, благодарение на видението на Григорий за митарствата на блажената Теодора, изложено в Житието на св. Василий Нови. Според виденията, след смъртта на Теодора нейната душа преминала през двадесет пункта и на всеки била подлагана на изпитание от дяволи за различен грях. Оттам насетне „*двадесетте Теодорини митарства*“ масово се включват в различни морализаторски сборници, а също навлизат в православното изкуство и са особено характерни за църковната стенопис през XVIII–XIX век (Ivanova, 2013, p. 26). Измежду митарствата, през които е преминала душата на Теодора, според житието на Василий са: *Сребролюбие и скъперничество* [и] *Лихварство* (Ivanova, 2013, p. 26). Тоест лихвата и лихварството продължават да са несъвместими с християнския морал и това ясно е показано на миряните чрез изображение на този сюжет от първата половина на XIX век в една от църквите в Рилския манастир (виж Изображение 3 в Приложенията). Публикуваните проповеди на монаси от Рилския манастир от 50-те и 60-те години на XIX век също са показателни в това отношение. Според тях лихварството е сред най-опасните грехове: *никой не може да работи Богу и мамону (Мамонъ е сребролюбието)... А който става рабъ на сребролюбие-то, онъ не е рабъ Божий* (Denev, Aleksandrov 2007, pp. 243). Очевидно християнството, дори в по-мекия си източен вариант, продължава да гледа на лихварството като на нещо крайно осъдително. Тук не може да се говори за някаква еволюция и промяна. Лихвата е морално осъждана от източната църква през целия период на нейното съществуване, макар, ще напомня отново, никога не е забранявана.

Промяна в оценките за богатството и икономиката през XIX век

Според изследователите на икономическите идеи в началото на XIX век в османското общество, и по-конкретно неговия православен и български сегмент, започват да се появяват западни идеи, по специално на меркантилизма, либерализма и национализма. Проникването на рационалистични възгледи става чрез образованието, чрез преводни учебници (Roussev, 2008), литературни произведения, пресата, търговията, новите институции (Roussev, 2018) и дори Кримската война (Roussev, 2019, pp. 60–61; Roussev, 2021, pp. 306–307). Емблематично е, че една от първите американски книги, преведени на български, е „Алманах на бедния Ричард“ на Бенджамин Франклин (Boneva, 1995–1996, p. 66). Всички тези идеи се преплитат с местни етични възгледи, било с религиозен характер, било продукт на специфични социално-икономически черти, в много характерен еklektizъм (Nenovsky, Penchev, 2014, p. 94). Меркантилистки възгледи се изразяват например от Александър Екзарх, който предлага на султана да ограничи износа на злато и сребро от страната и да постигне положителен търговски баланс, като по този начин гарантира икономически напредък за всички поданици (Nenovsky, Penchev, 2015, p. 635). Националистически идеи по отношение на икономическото развитие защитават Георги Раковски, който се опитва да наложи практиката да се „купува българското“, Никола Сукнаров и други (подробно виж Penchev, 2016). Класически либерални идеи промотират, през страниците на издаваните от тях вестници и списания, Иван Богоров, Иван Найденов и други (Nenovsky, Penchev, 2015). Найденов е автор на статията „Нуждата и свободата в економическият живот“ публикувана от вестник „Право“ през март 1869 г. В нея той открито защитава ясни либерални и дори индивидуалистични възгледи. Личният интерес се представя на читателите положително: *„Без личната полза няма нравствен двигател, няма прозорливост, няма труд, няма спестяване, няма изобретение: цивилизацията спира и животът гасне“*. Найденов открито отстоява виждането, че когато хората стават по-богати, те могат и стават по-добри (цитати по Penchev, 2016a, pp. 139–140). Така постепенно без да се отвръща от етичните аргументи срещу печалбарството, българското общество започва да се отнася по-положително към богатството, особено когато то е натрупано по честен начин (Nenovsky, Penchev, 2015, p. 636).

Светският възглед по отношение лихварството през XIX век – отново отрицание

Постепенното прегръщане на секуларистки и рационалистки идеи от страна на православните жители на империята със сигурност е валидно наблюдение по отношение на богатството и някои икономически професии – например търговията. Въпреки това що се касае конкретно до лихвата и лихварството не се наблюдава

дава съществено изменение. Те продължават да бъдат порицавани и осъждани и от светските вестници, които масово започват да се издават от средата на века. Показателен в това отношение е начинът, по който се представя известният случай на разоряване на селското население в Добруджа през 70-те години на XIX век (подробно в Lyberatos, 2013). По този повод вестниците масово се нахвърлят с обвинения към местните лихвари. Така например на 20 септември 1874 г. „Век“ препечатва материал от гръцкия „Неологос“, с който призовава османското правителство да защити селяните от лихварите². Същият вестник публикува по-късно през годината материал озаглавен „Земеделието в Турско ся намерва още в първобитното си състояние“, в който сочи лихвоимците за един от най-големите проблеми пред развитието на отрасъла³. През март 1875 г. медията публикува и дописка от Варна, в която властите се съветват да не вземат мерки, които са „*даже един вид покровителство на лихвоимството*“⁴. Обширен материал срещу лихварите публикува и „Источно време“. Те отново са посочени като главна спънка пред развитието на земеделието и се препоръчва селячеството да бъде буквално спасено от тях: „*Нека го отърват от лихвоимството... и той [т.е. земеделеца, пояснение мое – Х.А.] ще са въздигне твърде скоро от скотското си състояние...*“⁵. Същият вестник публикува и дописка от Стара Загора (13 март 1875 г.), в която дописникът предава думите на земеделски производители, които се оплакват от местните лихвари: „... *Ний напротив работим деня и нощя с децата и жените си храним само нашите фаисчици (аги, цинцари, гърци, евреи и чорбаджиши)*...“⁶.

Преглеждайки светската преса от периода лесно може да се направи списък с отрицателни епитети, с които се обрисуват лихварите. Те са характеризирани като: „*користолюбци*“⁷, имат „*тирански ръце*“ и са „*немилостиви сарафи и лихвоимци*“⁸. Те са и: „*хищните заимодавци*“⁹. „Источно време“ прави и една доста нелицеприятна характеристика на богатите хора в Пловдив, които за разлика от bankerите в Цариград, направили щедри подаръци на жителите от града: „*предпочитат да заравят парите си в земята, да живеят по най скъпернически начин и да ограбват злощастните селяни, като им дават пари с огромни лихви...*“¹⁰. В дописка пък от Варна (30 май 1875 г.) те са описани като „*върли лихвоимци*“, „*зло*“, които се опитват да вършат „*гнусните си работи*“¹¹.

¹ Век, I, 38, 28 септ. 1874.

² Век, I, 50, 14 дек. 1874.

³ Век, II, 11, 15 март 1875.

⁴ Источно време, I, 44, 14 дек. 1874.

⁵ Источно време, II, 6, 22 март 1875.

⁶ Дунав, II, 119, 23 окт. 1866.

⁷ Дунав, XII, 1115, 24 окт. 1876.

⁸ Источно време, II, 7, 29 март 1875.

⁹ Источно време, II, 15, 24 май 1875.

¹¹ Источно време, II, 19, 21 юни 1875.

Много интересен и показателен е и материалът публикуван в сатиричния вестник „Шутош“ през юни 1874 г. Той е озаглавен „Лихвоимецът“. С типичното си чувство за хумор медията изгражда следния образ на лихварите: *„Лихвоимецът (който може да ся каже и лихвар, но казва ся фаисчия), е животно което живее на сухо, ходи на два крака, но често и всякога комай пълзи по ръцете си...“*, а когато му поискат средства за читалище или друго полезно дружество: *„студени тръпки го побиват, и бега от него като от дявол или като дявол от тамян...“*¹². Очевидно, при все че „Шутош“ е светско списание, се намира за най-удачно да се сравни лихварят с дявол.

Известни нюанси към промяна

Трябва да се отчете, макар и като изключения, че се срещат и мнения, които са в подкрепа на заемането на пари срещу лихва. В този случай се призовава да се прави разлика между кредитиране – разбирай заеми с умерена лихва, и лихварството – т.е. заеми с висока лихва. Така например „Источно време“, по повод на проблема със споменатото задлъжняване на селячеството към лихвари в Добруджа, публикува дописка от Балчик (12 октомври 1874 г.). В нея се критикуват мерките на правителството да разреши на селяните да не погасяват заемите си, и че това ще доведе до превръщането на Добруджа в пустиня: *„Вместо да въспрат лихвоимството отнеха на селянина кредита му. Без да правят никаква разлика между лихвоимец и заимодавец, който е дал парите си с умерена лихва, намислиха да спасят страната като унищожат кредита ѝ...“*¹³. Има и други примери, в които лихвари не са оценявани негативно от своите съвременници – например Илия Видинлиев от Габрово, който давал заеми срещу 14% годишна лихва (Penchev, 2021, p. 33).

Личното лихварство се порицава, но колективното – не

Тук ще изкажа твърдението, че като цяло негативно се оценяват действията на лихварите като индивиди, а не самият акт на даване на заем срещу лихва. Известно е, че заеми са отпускани от всевъзможни сдружения – еснафи, читалища, общини, дори женски благотворителни дружества (Atanasov, 2018). Това, което е общото при тях е, че първо са колективни организации и второ, че поначало преследват някаква общополезна цел – просветна дейност, подпомагане на изпаднали в някакво затруднение техни членове и прочее. В този случай пресата от периода не само не порицава, но и напълно оправдава даването на пари срещу лихва. Така например през септември 1860 г. се лансира идеята да се основе „Народно българско училище“ в Цариград и вестник „България“ публикува материал, в който се

¹² Шутош, I, 31, 3 юни 1874.

¹³ Источно време, I, 37, 26 окт. 1874.

предлагат мерки за това как да се събере капитал и съответно как той може да се запази и увеличи. Една от мерките предвижда касата да раздава пари срещу лихва¹⁴. В дописка от Лясковец (март 1863 г.) се информира, че се открива „обща училищна каса“ в селището и се добавя, че: „...Главната цел на селяните е да порасне тая училищна каса, че след малко време да бъде кадърна да издържава от лихвата си училищата в по-добър наред, та с това да ся образуват младежите“¹⁵. Дунав също съобщава, че правителството е одобрило и предстои отварянето на „еснафска каса“ в Ловеч. Медията счита това за напълно естествено и полезно: „...Следователно, като ся препоръчва по скорошното отваряние на еснафската каса в Ловеч, удобрява се, щото заемите да ся дават с умерена лихва, и да ся полага старание за умножението на капитала, от когото ще ся улесняват и занаятчиите, а съвременно ще ся развие още повече и занаятието им“¹⁶. Впрочем оправдаването на кредитни операции с благотворителна или общополезна цел е модел, който е много характерен за ислямските и османските кредитни институции – кешовите вакъфи, „общополезните“ и сирашките каси (виж Atanasov, 2017; Atanasov, 2018; Manolova, Atanasov, 2022). Особено интересен е и материал озаглавен „Една банка за кредит в Цариград“, публикуван от „Источно време“ на 26 април 1875 г. В него се твърди, че само кредитна институция зад която стои държавата може да подсигури ниски лихви и достъпни заеми. Авторът на статията не вижда в това нищо притеснително, или морално укорително – напротив, според него: „Ако правителството са решеше да основе една такваз банка, то ще привлече на себе си обичта и благословията на своите народи, тъй както и ръкоплясканията на умните човеци“¹⁷.

Вместо заключение

Измежду всички икономически активности, които са обект на порицание от християнския морал, лихвата и лихварството се оказват най-недолюбвани. Лихварите са негативните герои в православните източници от XIX век. Образът, който евангелски текстове, жития, апокрифи, ръкописи, икони и стенописи пресъздават е константно отрицателен, а практикуващите лихварство са застрашени от адски мъки в задгробния живот.

Настъпилата секуларизация на идеите през XIX век не бележи особена промяна в отношението към лихвоимците. Лихварството отново е морално осъдително, макар да се наблюдават и известни изключения. Интересното е, че то става оправдано, когато преследва някаква благотворителна цел. Тук ще направя и едно донякъде спекулативно твърдение, което бъдещи изследвания ще потвърдят или отхвърлят – индивидуалното лихварство е осъждано, но колективното започва да се приема

¹⁴ България, II, 77, 7/19 септ. 1860.

¹⁵ България, IV, 50, 25 март 1863.

¹⁶ Дунав, VII, 572, 5 май 1871.

¹⁷ Источно време, II, 11, 26 апр. 1875.

и дори одобрява. Това несъмнено ще окаже сериозно влияние върху възприятията и мисловните нагласи на цялото общество през XIX век и вероятно ще генерира най-устойчивата характеристика на кредитното дело през следващите десетилетия – мащабното присъствие на кооперативни и държавни капитали в сектора.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Изображение 1. „Страшният съд“, църквата „Св. Архангел Михаил“, с. Шилковци (обл. Велико Търново), 1873 г.

Източник: Иванова, 2013, р. 28.

Изображение 2. Архангел Михаил вади душата на богатия. Икона от Митрополитската църква в Самоков, 1834 г.

Източник: Кuyumdzhiiev, 2015, р. 511.

Изображение 3. Митарство на душата – Лихвоимство. Стенопис в църква „Покров Богородичен“, Рилски манастир.

Източник: Guénona, 2018, p. 136.

REFERENCES:

Aristotle. 1932. Rackham, H. (trans.). *Politics*. Cambridge: Harvard University Press.

Atanasov, Hr. 2017. *Development of the Agricultural Credit in the Danube Vilayet. The „Public Benefit“ Funds During 1860s and 1870s*. Sofia: Faber. [Атанасов,

Хр. 2017. *Развитие на земеделското кредитиране в Дунавския вилает: „Общополезните“ каси през 60-те и 70-те години на XIX век*. София: Фабер].

Atanasov, Hr. 2018. Credit Institutions in the Bulgarian Lands During the 18th and 19th Centuries. An Attempt for Review. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*, vol. 3, pp. 62–75. [Атанасов, Хр. 2018. Кредитни институции по българските земи през XVIII–XIX век. Опит за обзор. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, т. 3, с. 62–75].

Bible, 1992. *The Books of the Sacred Scripture of Old and the New Testament published on paper by the Holy Synod of the Bulgarian Church*. Sofia. [Библия, 1992. Библия, сиреч книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет. Издадена на хартия от Светия синод на Българската църква. София].

Voneva, V. 1995–1996. The American Dream in Bulgarian Renaissance Society (Literary and Historical Dimensions). *Literaturna misal*, no. 4, pp. 65–75. [Бонева, В. 1995–1996. Американската мечта в Българското възрожденско общество (Литературно-исторически измерения). *Литературна мисъл*, кн. 4, с. 65–75].

Denev, Iv., An. Alexandrov, 2017. *Renaissance Sermons in the Rila Monastery Archives*. Sofia: University Publishing House „St. Kliment Ohridski“. [Денев, Ив., Ан. Александров, 2017. *Възрожденски проповеди в Архива на Рилския манастир*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“].

Inalcik, H. 1969. Capital Formation in the Ottoman Empire. *The Journal of Economic History*, vol. 29, no. 1, pp. 97–140.

Ivanova, K. (ed.), 1986. *Old Bulgarian Literature. Vol. 4 Biographical Works*. Sofia: Balgarski pisatel. [Иванова, Кл. (ред.), 1986. *Стара българска литература. Том 4, Житиенписни творби*. София: Български писател].

Ivanova, T. 2012. The Last Judgment as Per the „Hermeneias“ of Bulgarian Renaissance Painters. *Bogoslovska misal*, no. 1–2, pp. 50–86. [Иванова, Т. 2012. Страшният съд според ерминиите на българските възрожденски зографи. *Богословска мисъл*, кн. 1–2, с. 50–86].

Ivanova, T. 2013. The Aerial Tollboths in the Last Judgement Iconography. *Problemi na izkuvstvoto*, no. 4, pp. 25–35. [Иванова, Т. 2013. Митарствата на душата в иконографията на Страшния съд. *Проблеми на изкуството*, кн. 4, с. 25–35].

Ivanova, T. 2014. „*The Last Judgment*“ in the Monumental Painting of the Bulgarian Renaissance – 18–19 Centuries: Iconography and Hermeneutics. PhD Thesis, Sofia: Sofia University „St. Kliment Ohridski“. [Иванова, Т. 2014. „*Страшният съд*“ в монументалната живопис на Българското възраждане – XVIII-XIX век: иконография и херменевтика. Дисертация за присъждане на ОНС „Доктор“, София: СУ „Св. Климент Охридски“].

Guénova, E. 2011. Le cycle „Les tribulations de l’âme“ dans la peinture religieuse bulgare (textes et images). *Annuaire de L’Université de Sofia „St. Kliment Ohridski“*, Centre de Recherches Slavo-Byzantines „Ivan Dujčev“, vol. 96 (15), pp. 441–460. [Генова, Е. 2011. Цикълът „Митарствата на душата“ в българската църковна живопис (текст и изображение). *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, Център за славяно-византийски проучвания „проф. Ив. Дуйчев“, т. 96 (15), с. 441–460].

Guénova, E. 2018. The Church „The Veil of Mother of God“, Rila Monastery. In: *Corpus of Mural Paintings from the First Half of 19th Century in Bulgaria*. Sofia: Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences, pp. 123–138. [Генова, Е. 2018. Църква „Покров Богородичен“, Рилски манастир. В: *Корпус на стенописите от първата половина на XIX век в България*. София: Българска академия на науките, Институт за изследване на изкуствата, с. 123–138].

Homer, S., R. Sylla, 2005. *A History of Interest Rates*. Fourth Edition. Wiley.

Kuyumdzhiev, Al. 2015. *The Wall Paintings of the Rila Monastery Katholikon*. Sofia: Institute of Art Studies. [Куюмджиев, Ал. 2015. *Стенописите в Главната църква на Рилския манастир*. София: Институт за изследване на изкуствата].

Lyberatos, An. 2013. The Usury Cases of the Black Sea Region: State Legitimation and Bourgeois Rule of Law in 19th century Dobrudzha. *Études Balkaniques*, vol. 49, no. 3–4, pp. 59–95.

Manolova-Nikolova, N., Hr. Atanasov, 2022. Taking Care of Orphans' Properties: The Funds for Orphans in the Danube Vilayet of the Ottoman Empire (1864–78). *Turkish Historical Review*, vol. 13, no. 3, pp. 372–398.

Mises, L. 2011. *Human action. A treatise on economics*. Sofia: РН „МаК“. [Мизес, Л. *Човешкото действие. Трактат по икономика*. София: ИК „МаК“].

Nenovsky, N., P. Penchev, 2014. The Birth of Economic Thought and Specialized Economic Press Among the Bulgarians in the Ottoman Empire in the XIX Century (a Mediterranean Perspective). *Nauchni trudove na UNSS*, vol. 1, pp. 93–126. [Неновски, Н., П. Пенчев, 2014. Началото на българската икономическа мисъл и на специализирания икономически периодичен печат през периода на Възраждането (в средиземноморска перспектива). *Научни трудове на УНСС*, т. 1, с. 93–126].

Nenovsky, N., P. Penchev, 2015. Reconstructing Eclecticism: Bulgarian Economic Thought in the Ottoman Empire in the Nineteenth Century. *History of Political Economy*, vol. 47, no. 4, pp. 631–664.

Stefanov, P. 2007. The Financial Activity of the Bulgarian Church in the Past. *Minalo*, no. 4, pp. 7–14. [Стефанов, П. 2007. Финансовата дейност на Българската църква в миналото, *Минало*, кн. 4, с. 7–14].

Penchev, P. 2015. Economic Forms, State Socio-Economic Policy and Socioeconomic Ideas of Bulgarian Society in the Context of the Orthodox Christianity (9th – First Half of the 19th Century). *Economic Thought*, no. 4, pp. 137–151.

Penchev, P. 2016. Defining Economic Nationalism on the Basis of 19th Century Bulgarian Experience. *History of Economic Ideas*, vol. 24, no. 1, pp. 83–103.

Penchev, P. 2016a. Ivan Naydenov (1834–1910) – Between Liberalism and Conservatism. *Kazanlak v minaloto i dnes*, vol. 9, pp. 135–145. [Пенчев, П. 2016.

Възрожденецът Иван Найденов (1834–1910) между либерализма и консерватизма. *Казанлък в миналото и днес*, т. 9, с. 135–145].

Penchev, P. 2021. The Role of the Market in the Bulgarian Revival. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*, vol. 6, pp. 29–43. [Пенчев, П. 2021. Ролята на пазара в Българското Възраждане. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, т. 6, с. 29–43].

Petkanova, D. (ed.), 1982. *Old Bulgarian literature. Vol. 1. Apocrypha*. Sofia: Bългарски pisatel. [Петканова, Д. (ред.), 1982. *Стара българска литература. Том 1. Апокрифи*. София: Български писател].

Roussev, I. 2008. *The Birth of Modern Business and Accounting Education – Europe, the Balkans and the Bulgarian Revival*. Sofia: RKP Misal. [Русев, Ив. 2008. *Разждането на модерното търговско и счетоводно образование – Европа, Балканите и Българското възраждане*. София: ОРКП Мисъл].

Roussev, I. 2018. The Commercial Law Institutes during the Bulgarian National Revival Period – between the Traditions and the Modernity. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*, vol. 3, pp. 9–22. [Русев, И. 2018. Търговско-правните институти през епохата на Българското възраждане – между традициите и модерността. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, Т. 3, с. 9–22].

Roussev, I. 2019. Wartime Crisis? The Crimean War (1853–1856) – the different war. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*, vol. 4, pp. 52–65. [Русев, И. 2019. Криза по време на война? Кримската война (1853–1856) – различната война. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, Т. 4, с. 52–65].

Roussev, I. 2021. Varna and the Crimean War. *The Routledge Handbook of the Crimean War*. London: Routledge, pp. 303–309.

Correspondence address:

Hristiyan Atanasov – Associate Professor, PhD

University of Library Studies and Information Technologies

Department of Archives

119, Tsarigradsko Shose Blvd. 1784 Sofia

Tel.: (+ 359) 897 886 371

E-mail: h.atanasov@unibit.bg

SCOPUS Researcher ID: 57214897461

Web of Science Researcher ID: AAW-6367-2020

<https://orcid.org/0000-0003-3701-0387>